

Gilányi Gabriella

A gregorián zsolozsmaliturgiák zenei repertoárja

Rítus-meghatározó tételek

a középkori Aquileia officium-hagyományában

A GREGORIÁN ZENE kutatástörténetének áttekintésekor azt látjuk, hogy a vizsgálatok metodikai szempontjai jelentősen megváltoztak az elmúlt évtizedekben. A korábban megkerülhetetlen, nagy horderejű kérdések (mint az eredet-problematika, a gregorián műfajok kialakulásához kapcsolódó teóriák) fokozatosan háttérbe szorultak; az utóbbi időszakban a specializálódás, a részletproblémák irányába való elmozdulás jellemző mind a nemzetközi, mind a hazai kutatásra.¹ A hangsúlyeltolódást a globális témáktól a látszólag kisebb fajsúlyú kérdések felé természetes jelenségnek tekinthetjük, hiszen a szemléletváltás egyúttal a kutatás módszereinek és céljainak átalakulásával járt együtt. Az újabb vizsgálódások a forráskutatás előtérbe helyezésével a kézzelfogható, értelmezhető anyagból indulnak ki – tény, hogy a szájhagyományos közegben született gregorián dallamstílusról csak századokkal későbbi írott emlékek szolgálnak konkrét információkkal –, és bizonyítékokkal alátámasztott, objektív, szöveggközpontú szemléletre törekszenek az 1950–70-

1 A 20. század második felében a gregorián ének eredetének vizsgálata a fennmaradt rejtélyes órómai kódexek tanulmányozásával párhuzamosan (és talán részben annak hatására) jelentősen felgyorsult. A gregorián és az órómai énekrepertoár gyökereinek és kapcsolatának problémája olyan élénken foglalkoztatta a szakmát, hogy a kutatók presztízskérdésnek érezték az állásfoglalást a témában. Általános konszenzus természetesen nem alakult ki, a kérdés nyitott maradt, de a vita hatására világosan körvonalazódtak azok az „iskolák”, amelyek a nagy kutatók (pl. Stäblein, Hucke, Lipphardt, Waesberghe) teóriái mögé felsorakozva a későbbiekben is folytatták az érvelést pro és kontra. A legfontosabb eredetelméletek tárgyilagos összefoglalását találjuk HILEY, 1988.

es évek teóriákat, elgondolásokat pusztán történeti alapon bizonyító gyakorlatával szemben.²

Mindez azonban csak részben tekinthető az előző időszak kritikájának, hiszen a specializálódás kétségtelenül kényelmet és biztonságot nyújt a kutatónak, aki vizsgálódásainak körét olykor annyira szűkre szabja, hogy úgy véli, egyetlen kódex néhány kiválasztott tételének elemzéséből is messzemenő következtetéseket vonhat le.³

Az ilyen típusú szemlélet azonban veszélyekkel jár. A legfőbb gond az anyag komplex áttekintésének az elhanyagolása. Egy-egy szakterületen belül a teljes anyag vizsgálata elengedhetetlenül fontos, hiszen a kis részek körüljárása nem hozza szükségszerűen ugyanazt az eredményt, mint az egészé, így többnyire téves vagy csak részleteiben helytálló következtetéseket enged meg a kutatónak.

A gregoriánkutatásnak vannak olyan területei, ahol kizárólag a teljes repertoár vizsgálata nyújthat megbízható információkat. Ide tartozik az officium (zsolozsma)-anyag is, amit talán éppen a szakma érdeklődésének specializálódása miatt nem tártak fel olyan részletességgel, mint a mise középkori liturgiáját. A zsolozsma énekrepertoárja bizonyos szempontból nehezebben kutatható, hiszen sokkal terjedelmesebb és változatosabb, mint a mise rendje, szertartásainak gyakorisága és időtartama. A források énekválogatása, repertoárja, a dallamalakok a középkori Európában hagyományonként jelentős eltérést mutatnak, ezért az egyes offi-

2 Az olykor kétes értékű és nem megfelelően értékelt középkori utalások tanulságai helyett vagy inkább azokat kiegészítve, az eredetkérdést érintő kutatások legújabbán már a könyvek repertoár-, szöveg- és zenei elemzésének eredményeivel érvelnek, mondván: „...Túl sok a spekuláció, amely pusztán a pontatlanul értelmezett középkori írásos beszámolókból indul ki, ugyanakkor túl kevés a tényleges zenei vonatkozású forrásmunka, a fennmaradt emlékek dallamanyagának értékelő elemzése... ” (In: CUTTER, 1967.). A korszerű vizsgálatok a források/tradíciók/repertoárok összehasonlításának módszerét használják, amelynek alapvető szempontjait az 1970-es években az órómai és gregorián repertoár összevetését célzó disszertációk szerzői alkották meg. (CUTTER, 1969.; DYER, 1971.; VAN DEUSEN, 1972.; NOWACZKY, 1980. stb.) A lokális tradíciók összevetésének egyik legkidolgozottabb rendszere a magyar CAO-ECE program, melynek alapelveiről lásd DOBSZAY – PRÓSZÉKY, 1988. Az utóbbi időben a segédtudományok szükségszerű szerepvállalása (egyház történet-tudomány, kodikológia, nyelvészet stb.), a vizsgálatok interdiszciplináris kitágításával új lehetőségeket nyitott az ismeretszerzés számára.

3 A szentek officiumaival foglalkozó munkákra gondolhatunk itt, amelyekben a kutatók az adott tradíció jellemzésekor gyakran megelégednek a helyi szentek zsolozsmáiból nyerhető tanulságokkal. Ez ténylegesen olykor csak néhány saját énektétel vizsgálatát jelenti, hiszen a Sanctorale ünnepeinek nagy részét a középkori officium-liturgiában a Commune Sanctorumból, azaz közös anyagból vették.

ciumok primer adalékokkal szolgálhatnak a lokális tradíciók karakterjegeit kereső vizsgálódás számára.

A magyarországi gregorián- és azon belül a zsolozsmakutatás felkészültségét jelzi, hogy a hazai anyag feldolgozása és tanulmányozása mellett a közelmúltban célul tűzhetette ki a magyar anyagon kívül eső, releváns közép-európai rítusok vizsgálatát, elsősorban azzal a céllal, hogy az összehasonlító anyag gyarapításával minél több információt nyerjen a hazai zsolozsma-repertoárról.⁴ Új eredményeket hozhat a kitekintés például a középkori Itália felé, hiszen a magyar kutatók – elsősorban Szendrei Janka – korábban már rámutattak arra, hogy a magyar és az észak-itáliai, különösen az aquilieiai repertoár között számos különleges kapcsolódási pont van.

A középkori Észak-Itália egyházmegyes rítusainak vizsgálata az officium-kutatás egyik ígéretes és kevésbé feltárt területe. Az itáliai hagyományok gazdag forrásanyagának nagy része máig feldolgozatlan; a könyvtárakban, gyűjteményekben található kódexek, töredékek akkora mennyisége áll a kutatás rendelkezésére, hogy a teljes szisztematikus rendszerezés, a könyvek tartalmának felmérése és elemzése valószínűleg csak nemzetközi összefogással lehetséges. Az olaszországi gregoriánkutatás vezető szakértőinek, Giulio Cattin és Giacomo Baroffio tevékenységének köszönhetően az utóbbi időben megnőtt a mediavisták érdeklődése az itáliai forrásanyag iránt. Főként annak az északi határvidéknek a kutatása vált intenzívebbé, amely a középkorban sajátos kölcsönhatásban élt a közeli német nyelvterülettel és közvetve Közép-Európával is. E szimbiózis elemzésének eddigi eredményei elsősorban a középkori intézményi és földrajzi kapcsolatrendszerek felderítésében segítenek.

A szakirodalom Aquileiát, az Adria-menti Friuli tartomány központját tekinti a szóban forgó észak-itáliai terület egyik legjelentősebb kora középkori egyházmegyéjének, amely a nyugati és a közép-európai nagy gregorián régiók képzeletbeli határvonalán, a déli mediterrán és a már említett északi német hatások ötvözésével alakította ki önálló gyakorlatát. Középkori határai északon Salzburgig, illetve a Dráva vonaláig, kele-

4 Az elmúlt évtizedben újjára indított CAO-ECE-sorozat eddig megjelent kötetei Salzburg, Bamberg, Prága, Aquileia, Esztergom gregorián zsolozsmarítusait dolgozzák fel. A kódexek tartalmát rögzítő (az MTA Zenetudományi Intézetének honlapján hozzáférhető) adatházis segítségével a kutatónak lehetősége nyílik a középkorban kikristályosodott hagyományok és liturgiák belső tartalmának feltárására, azt vizsgálva, az idők folyamán hogyan változtak és hogyan hatottak egymásra ezek a tradíciók.

ten Isztriáig, délen Gradóig és a Földközi-tengerig, nyugaton Comóig húzódtak.

Az „aquileiai rítus” megnevezés valójában kétféle gyakorlatot jelöl. Korai liturgiáját, akárcsak más régi itáliai egyházi központok: Ravenna, Benevento vagy Róma ősi rítusát a frank–római–reform uniformizálása a 8. század körül fokozatosan kiszorította a használatból. Erre az időszakra csak néhány fennmaradt töredék szórványos adataiból következtethetünk, amelyek arra utalnak, hogy az 5. században patriarchátusi rangot szerzett erős és tekintélyes egyház a „rito aquileiense” védelmében évszázadokon keresztül harcolt még a nagyhatalmú Róma ellen is. Ó-Aquileia tényleges liturgiájáról, tételrepertoárjáról és zenéjéről azonban nincs információnk.

Alapvető kérdés, hogy a frank–római verzió bevezetése utáni időszak liturgikus gyakorlatát nevezhetjük-e saját arculatú, önálló aquileiai rítusnak, vagy valójában fantom liturgia után kutatunk? Ez utóbbi feltételezésnek ellentmondanak maguk a források is, amelyekben többször felbukkan a *ritus patriarchinus* kifejezés, valamint olyan rubrikák, mint *a secundum consuetudinem Aquileiensis ecclesiae*,⁵ vagy konkrét, egyedi megoldásokra utaló megjegyzések: *sed aquileiensis ecclesia hoc non utitur*.⁶ E kódexbejegyzések az aquileiai liturgia több pontján hangsúlyozzák a rítus önállóságát.

Történelmi tény, hogy e sokszínű, többnemzetiségű, kulturálisan heterogén terület északi szomszédjával állt a legélénkebb gazdasági és kulturális kapcsolatban. A 8. században alapított salzburgi egyházmegye befolyása a 11. században erősödött meg, amikor az aquileiai patriarchátus északi része két évszázadra délnémet fennhatóság alá került. Mivel a régi öntudatból talán átragadt valamennyi a későbbi generációkra is, nem volt törvénytörő, hogy a római rítust egyéni módon átszínező és a hagyományokhoz ragaszkodó Aquileia liturgiája jelentősen módosuljon ezekben az időkben. A politikai és egyházszerkezeti alárendeltség azonban nem maradt nyomtalan a zsolozsma-repertoárban (elég, ha a német szentek officiumainak helyi jelenlétére vagy az adventi időszak Hesbert által kimutatott, német példákat idéző responzórium-sorrendjére utalunk).⁷

5 Az aquileiai egyház szokásrendje szerint.

6 Az aquileiai egyház azonban nem használja ezt [a tételt].

7 Lásd HESBERT, 1963–79. Hesbert a CAO 5. kötetében advent négy vasárnapjának responzórium-variánsait mintegy 800 forrásban vizsgálta (CAO 5 1975 – *Fontes earumque prima ordinatio*).

Az Aquileiához fűződő kutatások ma elsősorban az intenzív német befolyás szemszögéből elemzik a repertoárt.⁸ A vizsgálatoknak legfőbb szempontja az, hogy az északról érkező újítások milyen módon alakították az aquileiai zsolozsma egyes részeit a 11. század után. Ez a kissé egyoldalú megközelítés háttérbe szorítja a rítus önálló hagyományaira, eredetére vonatkozó feltételezéseket, amelyek szerint bizonyos elemek, szerkezeti elvek és tételek talán az ősi aquileiai állapot maradványainak, vagy újabb, a Karoling-reform egységesítése utáni, speciálisan helyi fejleményeknek tekinthetők. A szakirodalomban még kevesebb szó esik a kétségtelenül erős mediterrán gyökerekről és kapcsolatokról, arról, hogyan illeszkedik Aquileia forrás emlékeiből megismerhető 11–15. századi zsolozsmarítusa a déli hagyományok láncolatába.

A kutatásokat nehezíti, hogy a Karoling kor utáni aquileiai zsolozsma-emlékek és az általuk megragadható rítus földrajzi viszonyaiban és időbeliségében nem teljesen egységes. A fennmaradt források térben és időben két csoportra oszlanak.⁹

Bebizonyosodott, hogy az egyházmegyéhez tartozó regionális alközpont, Cividale gazdag officium-anyaga is az aquileiai repertoár része, de annak helyi variánsa. Legkorábbi emléke az a három 11–12. századi cividalei breviárium, amelyek tartalma nem azonos a szintén Cividáléból való 14–15. századi forrásanyaggal, továbbá méginkább eltér az Aquileiából származó – de Goriziában őrzött – három 13–14. századi antifonáléból álló alaprepertoártól. A forrásjegyzék kiegészíthető egy kranji eredetű, ma Ljubljánában megtalálható, reprezentatív 15. századi antifonáléval és egy Velencében nyomtatott 1496-os breviáriummal, amelyek a goriziai réteghez állnak közel.¹⁰

A rítus vizsgálatának első lépése az volt, hogy a CAO-ECE program számítógépes adatbázisában regisztráltuk az aquileiai és cividalei források temporale szakaszának énektételeit. Ezután kezdődhetett el a zsolozsmarepertoárok összevetése és a jellegzetességek számba vétele.¹¹ A szentek officium-anyagától ebben az esetben eltekintett a vizsgálat, noha a tradíciók egyéni vonásainak primer bizonyítékai a sanctorale részben

8 Elsősorban Raffaella CAMILLOT-OSWALD vizsgálataira gondolok (1997).

9 A forráshelyzetet az 1/a-c táblázat mutatja.

10 Az aquileiai forrásokról lásd CAMILLOT-OSWALD, 1997. Ezen kívül lásd GILÁNYI – KOVÁCS, 2003.

11 *Temporale*: az év főünnepeihez (karácsony, húsvét) kapcsolódó ünnepek, jeles napok és időszakok együttes neve. *Sanctorale*: a szentek naptárilag rögzített ünnep- és emléknapijai.

ragadhatók meg leginkább, amelyek a középkorban folyamatosan bővültek. Annál inkább figyelemre méltóak az önálló megoldások a főünnepéhez kapcsolódó temporale rész esetében, hiszen itt az anyag korábban rögzült és kevesebb teret engedett az újításoknak, divathullámoknak.¹²

A zsolozsmarítusok elkülönítésére, a helyi jellegzetességek kiszűrésére a különböző tradíciók repertoárjának összevetése után kerülhet sor. Az eltéréseknek többféle szintjeit különbözteti meg a vizsgálat. Ezek megmutatják a rítus standard és változó részeit, utalhatnak intézmények, helyek közötti kapcsolatra, de egy középkori egyházmegye önálló megoldásaira is felhívják a figyelmet. Az officiumok szerkesztésmódjának különbségei meghatározzák az ünnepek és hétköznapok zsolozsmarendjét. A repertoár tételeinek elrendezésbeli eltérései azt mutatják, hogyan változnak a rítusok a rendelkezésre álló, Európa-szerte ismert anyagból.¹³ Jelen tanulmány a továbbiakban a repertoár szűkülésének-bővülésének szempontjához kapcsolódó vizsgálatokat demonstrálja, azokat a tételeket tekinti át, amelyek nem az egyetemes repertoár részei, de Aquileiában, esetleg annak szűkebb környezetében előfordultak, és innen terjedtek tovább Európa más részei felé.

A vizsgálatokat a CAO–ECE program közép-európai forrásállományán kívül a Ruth Steiner által indított CANTUS-index segítette, amely mintegy 70 európai, elsősorban szekuláris, tehát nem szerzetesrendhez tartozó, alapvetően Európa nyugati részét reprezentáló forrás anyagát tartalmazza.¹⁴

A repertoárok összevetése során kirajzolódott az unikális tételeknek egy olyan csoportja, amelynek elterjedését csak egyetlen irányban, dél-nyugat felé tudtuk követni.¹⁵ A bőjtelő tételei közül Hatvanad- és Ötvenedvasárnap vesperásának nagyantifonái érdemelnek külön figyelmet. Az aquileiai alaprepertoárban ezen a helyen a *Dixit Dominus ad Noe* és a *Pater fidei nostrae* kezdetű darabok szerepelnek, amelyek szövegüket Mózes 1. könyvéből veszik. Ez önmagában nem szokatlan, hiszen Hetve-

12 A gregoriánkutatás nemzetközi szakirodalmában alig találunk olyan munkát, amely az egyházi év nagy ünnepeinek rítusmeghatározó és -elkülönítő jellegével foglalkozik. Dobszay László és Czagány Zsuzsa végzett e területen úttörő jelentőségű kutatásokat. Ez az irány (újabb középkori zsolozsmarítusok énekanyagának feltárása, repertoár- és dallambeli összevetések a már feldolgozott közép-európai anyaggal stb.) számos értékes eredménnyel kecsegtet.

13 A középkori zsolozsmahorák rendjének áttekintéséhez lásd a 2. táblázatot.

14 CANTUS-index hozzáférés az interneten: <http://publish.uwo.ca/~cantus/index.html>.

15 Lásd 3/a-b táblázat.

nedvasárnap kezdődött el a matutinumban az Ószövetség olvasása, így Európa-szerte elterjedt megoldásként az énektételek szövegei is Mózes első könyvét idéztek föl: Hetvenedvasárnap az Ádámról, Hatvanad- és Ötvenedvasárnap a Noéről és az Ábrahámról szóló szentírási részletekből válogattak.

A szóban forgó két antifónát azonban hiába keressük a közép-európai repertoárban, bár a *Dixit Dominus ad Noe* szöveg más műfajhoz kapcsolódva megjelenik: Magyarországon is általános volt Hatvanadvasárnap új responzórium-sorozat használata a matutinumban, amelynek első tétele ezzel a szöveggel indult. Mivel a közép-európai anyag áttekintése nem hozott eredményt, a darabokat következő lépésként a CANTUS-index kódexeiben lehetett továbbkeresni. Az első ének az Aquileiához tartozó Kranjon kívül csak spanyol rítusokban bukkan föl: Toledo és Salamanca 11. és 14. századi forrásaiban, magyarországi, fribourgi és müncheni ferences antifonálékban és néhány itáliai kódexben. E források és helyszínek között kapcsolat fedezhető fel, legalábbis ami a salamancai, itáliai és ferences antifonálékat illeti. Kiderült ugyanis, hogy a spanyol könyv olyan lapszéli bejegyzéseket tartalmaz, amelyek a ferences antifonálékban is megtalálhatók. Salamancában ezek nem a kódex eredeti scriptorától származnak, hanem későbbi hozzáadások a főszöveghez. Ilyen betoldás a Bőjtelő zenei anyaga is, amely a tételek ferences, tehát itáliai katedrális úzusbeli eredetét bizonyítja.¹⁶ A toledói forrás aquitán eredetű, a tételek elterjedése a dél-francia területekig követhető. Az ötvenedvasárnapi antifóna esetében a terjedés iránya még tisztább, ugyanis Aquileia, Toledo és Salamanca „ferences anyaga” mellett két másik, Közép-Itáliából származó, ma Assisiben őrzött ferences kódex is hozza a darabot.

A salamancai és ferences források kapcsolatát az első tétel zenei elemzése is megerősíti: mindkét esetben ugyanazzal a 8. tónusú dallammal találkozunk, amit a kranji antifonále tartalmaz. Ezzel szemben a goriziai alapréteg egy 3. tónusú dallamhoz kapcsolja a *Dixit Dominus ad Noe* szöveget. Az aquitán-toledói forrás pontneumái is 3. tónusra utalnak, de ez nem azonos Aquileia egyéni dallamának neuma-szerkezetével, itt másik dallam szerepel. Figyelemre méltó, hogy e rendkívül ritka tétel háromféle dallammal jelentkezik még egy földrajzilag behatárolható, összetartó mediterrán körön belül is. Ami a *Pater fidei nostrae* antifónát illeti, itt

16 Az itáliai eredetű ferences rend a római pápai udvar, a Curia rítusát használta és terjesztette.

egyetlen 6. tónusú dallam erős variánsait találjuk a kódexekben. Aquileia önálló változatot mutat: a dallam egyszerűbb, letisztultabb, melizmatikus fordulatokat alig használ. Kérdés, hogy a variánsok hogyan függenek össze: egy bonyolultabb dallamvonalú ősi forma egyszerűsödéséről van szó, vagy Aquileia mértéktartó variánsa a korábbi?

Következő példánk a Nagyhét szerdájának vesperásában feltűnő *Filiae Jerusalem nolite flere* kezdetű Magnificat-antifóna, amelyet a toledói és salamancai megjelenésén kívül csak egyetlen további forrásban, egy szintén 12. századi Párizsban őrzött aquitán antifonáriumban találtunk meg. Érdekes, hogy Cividaleban csak a 12. századi breviáriumban, azaz a korai források írják elő a tételt. A képet kissé árnyalva azt is meg kell jegyeznünk, hogy Nagyhét első napjai a zsolozsmaliturgia képlékeny időszakai közé tartoztak: a szent három nap korán rögzült liturgikus anyagával ellentétben itt rítusról-rítusra eltérő megoldásokat látunk. A hétfő, kedd és szerda egyetemes antifónakészlete ugyanis nagyobb volt, mint amit a liturgikus funkciók megkívántak. Így az egyes hagyományok különbözőképpen osztották szét ezeket a darabokat a napok és a órák között. A fennmaradó tételeket vagy elhagyták vagy számfölötti, alternatív lehetőségként tüntették föl az eltérő hagyományokat képviselő kódexek. Az itáliai megoldás ezt a repertoárt gazdagította egy olyan saját tétellel, amely a 11–12. századi szórványos déli felbukkanások után a 14. század végén még az itáliai repertoárból is véglegesen eltűnt.

A *Filiae Jerusalem nolite flere* antifónában a meglehetősen hosszú, de sűrűn tagolódó szöveghez rövid, tömör zenei frázisokból építkező dallam társul, amelyben az újabb stílus jegyei fedezhetők fel. Az egyes formaszakaszok szimmetrikus, szinte periodikus megfelelései, az ismétlődő formulák, a magas fekvésű középső sorok és az ebből kirajzolódó kupolás szerkezet, a szokatlan dallami fordulatok mind arra utalnak, hogy a dallam nem a korai időszakban, hanem a 7–8. század táján keletkezhetett. Bár a tónus tipikus zárlati formuláit itt is megtaláljuk, a szillabikus tétel, egyéni, saját alkotás, mely Aquileia és Cividale könyveiben egyaránt szerepel.

Az itáliai rezponzorialét ebben bemutatásban a nagyszombati matutinum utolsó, terjedelmes *Domine post passionem* tétele képviseli, amely az aquileiai egyházmegyes források közül csak Cividale későbbi antifonáléiban mutatható ki. A CANTUS-index az eddigi összes példát demonstráló aquitán-toledói megjelenés mellett egy 12. századi monzai és két római forrást jelez. A szöveghez ebben az esetben mindenhol egy 2. tónusú dallam kapcsolódik, amely a tónus megszokott formuláit hasz-

nálva bővül a szövegsorok hosszúsága és mennyisége szerint. A forrásokban e dallam variálódása nem jelentős, csak a megszokott, felszíni eltérések figyelhetők meg az egyes hagyományokban.

E példák közül a legdifferenciáltabb itáliai forráshelyzettel a goriziai antifonálék évközi, 2. tónusú *Saepe expugnauerunt* antifónája rendelkezik. A CANTUS-index ezt a ferences antifonálék mellett több itáliai egyházmegyéből, Beneventóból, Firenzéből, Montecassinóból, Piacenzából és Rómából dokumentálja. A felsorolt források közül Firenze alternatív tételként kínálja föl az európai tradíciók legtöbbszörében a helyén álló *Benediximus vobis in* mellett. A *Saepe expugnauerunt* az aquitán forrásokban szintén megjelenik, valamint a magyarországi ferences antifonálékban is kimutatható: 4. tónusú dallammal szerepel.

A mediterrán kapcsolatot illusztráló fenti darabok észak- vagy közép-itáliai hagyományokból kerültek át a hozzájuk közel álló szekuláris, illetve ferences rítusokba. A tételek zöme azonban nem lett az itáliai repertoár szerves része, amit az elterjedés szórványossága, a hangnem- és dallamválasztás különbségei is jól mutatnak. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy még az azonos egyházmegyéhez tartozó Cividale és Aquileia repertoárja is ad libitum válogatott a rendelkezésre álló „saját” anyagból, és a szövegeket olykor önálló dallammal látta el. A hispániai és aquitán kapcsolat felderítése további vizsgálatokra vár.

Ezek után két olyan itáliai példát szeretnék bemutatni, amelyek elterjedése északi irányban figyelhető meg.¹⁷ Bár a cividalei breviáriumokban fellelhető *Hodie secreta caeli caro* kezdetű tétel az itáliai repertoár korai részéhez tartozhat, az *Ascensio Domini*, azaz a Mennybemenetel ünnepén elhangzó darab liturgikus funkciója Itáliában sem szilárdult meg. Cividalén kívül egy-egy 12. századi beneventán és firenzei antifonálékban mutatja ki a CANTUS-index, mindig más órában: Cividale a laudesben hozza mint *Benedictus*-antifónát, ami egyedülálló, hiszen itt minden hagyomány az *Ascendo ad patrem* tételt használja. Benevento a 2. vesperásban írja elő mint *Magnificat*-antifónát, Firenzében számfölötti tételként jelentkezik.

Úgy tűnik, hogy a darabot a mai Ausztria területén található középkori egyházmegyék némelyike átvette a következő századok során. A 12. század végétől a 15. századig dokumentálható Klosterneuburgból, Kremsmünsterből, Salzburgból és Kirnbergből, ugyanazzal a 6. tónusú dallammal. Ezt a dallamvonalat mutatja a cividalei breviárium diasztematikus notációja is. Salzburg közvetítő szerepe ebben az esetben nyilvánvaló.

17 Lásd a 4/a-b táblázatot.

Még nagyobb távolságig követhetjük a *Tantum Domine* antifóna útját. A goriziai könyvek Vízkereszt utáni alternatív tétele a piacenzai katedrális 12. századi antifonáléjában is megjelenik. Funkciója Itáliában és délnémet területeken egységes: mindenütt a Vízkereszt utáni vasárnapok nagyantifóna-anyagában szerepel számfölötti, kiegészítő tételként. Mivel ez a darab annyira rövid, hogy még a tónus sem határozható meg biztosan, arra gyanakodhatunk, hogy töredék, azaz egy másik tételről levált rész, amelyet önálló antifónaként használtak. E feltételezést bizonyítandó, a szöveget kezdtük vizsgálni. *Tantum Domine dic verbo et sanabitur puer meus* – Csak egy szóval mondd, Uram, és meggyógyul az én fiám. A Szentírásban ezt a kapernaumi tisztviselő mondja, akinek Jézus meggyógyította a fiát.¹⁸ A teljes mondat: *Domine non sum dignus ut intres sub tectum meum* – Uram, nem vagyok méltó, hogy a hajlékomba jöjj! A *Domine non sum dignus* kezdetű antifónát a könyvek a *Tantum Domine* tétel előtt hozzák. A *Tantum Domine* szöveg a hosszabb antifóna 2. szakasza, és az önálló kivágot mind szövegében, mind dallamában kisé módosul.

Érdekes, hogy salzburgi és kremsmünsteri átvételén kívül egy jóval északabbra fekvő terület, Utrecht 14. századi antifonáléja is előírja a tételt. E felbukkanás kapcsán rögtön felmerülő kérdés: hogyan kerülhetett ide a tétel a messzi Itáliából? A délnémet közvetítés is szóba jöhet, hiszen – bár e terület csak kicsivel van közelebb az északi Utrechthez –, van egy földrajzi értelemben vett áthidaló adat Einsiedelnből. Nem szabad a lehetőségek közül kihagyni a kiszámíthatatlan, egyszeri és speciális, személyi kapcsolatokat sem. Ám akárcsak Salamanca esetében, itt sem földrajzi, hanem szervezeti összefüggésre kell gyanakodnunk. E feltételezés beigazolásának tűnik, hogy a ferences rend épp ezekben az években (1450 körül) telepedett meg Zuthpanban. A ferences hatás legfőbb bizonyítéka a kódexbe betoldott Ferenc-zsolozsma. A tételt tehát valószínűleg a rend hozta magával Itáliából.

A dolgozat utolsó részében olyan példákat mutatunk be – többnyire csak felsorolás szintjén –, amelyek csak Aquileiában és Cividáléban dokumentálhatók; a közvetlen itáliai környezet sem ismeri őket, legalábbis az a forrásrepertoár, amit átvizsgáltunk.¹⁹ Az évközi idő hétfői prima órájának *Domine exaudi preces* tétele csak Aquileiában és a 15. századi cividalei anyagban található meg, az egyházmegyén kívül sehol máshol

18 Jánosnál a fiát, Máténál a szolgáját, Mt 8,8.

19 Lásd 5. táblázat.

nem jelentkezik, nem dokumentálja sem a CAO-ECE adatbázisa, sem a CANTUS-index. Különös darab, mert jellege szerint ősi típusantifónának kellene lennie, de itt szinte irreguláris, egyéni dallam, amely máshol nem mutatható ki. Elképzelhető tehát, hogy az ó-aquileiai rítus maradványa.

Teljesen egyedi a *Laetabundus exsultet* szekvencia előírása a karácsonyi, Szent István és Szent János officiumok 2. vesperásában a himnusz helyett. Megjegyzendő, hogy a zsolozsmában általános esetben nincs szekvencia, ez az énektétel a miseműfajok közé tartozik.

Szendrei Janka részletesen foglalkozott az évközi vasárnap matutinumának szokatlan *Beati qui in lege* kezdetű, 9 tételből álló antifóna-sorozatával.²⁰ Kutatásai kiderítették, hogy az Európában egyébként ismeretlen história szokatlan módon Európa három, egymástól messze eső pontján bukkan fel: Észak- illetve Közép-Itáliában (Civiale, Ivrea, Firenze), Észak-Európában (Havelberg, Nidaros, Linköping) és Magyarország déli érseki tartományában. A korábbi cividalei breviáriumban e tételcsoporton kívül szerepel még egy *Apprehendite disciplinam* kezdetű alternatív antifóna-sorozat, amelynek nyomait azonban sehol nem találtuk.²¹

Utolsóként álljon itt még egy tanulságos példa, amelyhez kottapéldát mellékelünk:

Adv 4D Inv
Gor A. f.16

Do-mi-num qui pro-pe est Ve-ni-te a-do-re-mus. pr. Veni-te exsultemus

Adv 4F Inv
Gor A. f.18

Do-mi-num qui pro-pe est Ve-ni-te a-do-re-mus. pr. Veni-te

Adv 4f3
Istambuli
Antifóna/c.
f.13

En-na-m-el qui pro-pe est Ve-ni-te a-do-re-mus.

Per annum
4B
H-Bu
f.109

Do-mi-num qui fe-cit nos Ve-ni-te a-do-re-mus.

20 Lásd SZENDREI, 2001–2002.

21 Lásd 6. táblázat.

A *Dominum qui prope est* invitatóriumot Advent 4. hetében kétszer írják elő az aquileiai és cividalei források. Egy díszesebb, melizmatikus 5. tónusú változat szerepel a vasárnapi matutinum elején és egy egyszerű, terc-ambitusú dallam a hétköznapiakon, ahogy azt a kottapélda is mutatja. A két tétel sehol máshol nem ismert Európában, kizárólag Aquileiában és Cividale 14. századi forrásanyagában fordul elő.

A díszesebb tétel zenei elemzése során a véletlen egy újabb kapcsolatrendszer tárt föl. Rögtön feltűnt, hogy az 5. tónusú dallam nem az a séma, amit a hangnemhez tartozó invitatóriumok a leggyakrabban használnak. Ugyanezt a dallamot az Isztambuli Antifonále adventi szakaszában is felfedeztük (lásd a kottapéldát): itt is a negyedik héten, a keddi napon, ahol a forrás új invitatóriumként közli *Emmanuel iam prope est* szövegkezdettel. Aquileiában *Dominum qui prope est*, az Isztambuli Antifonáléban *Emmanuel iam prope est*, két szövegvariáns ugyanabban az időszakban, ugyanazzal az egyéni dallammal. Ezek után az Isztambuli Antifonále szövegváltozatát kerestük tovább. Meglepetésünkre a darab abban a standard forráskörben tűnt fel, amit a mediterrán kapcsolatoknál már bemutatunk: a toledói és a Párizsban őrzött aquitán könyvekben, illetve Észak-Itáliában – Firenzében, valamint Piacenzában –, mind a kettő korai, 12. századi forrás. A tétel magyarországi keresése is érdekes eredményt hozott: az Isztambuli Antifonále mellett a déli, Kalocsa-Zágráb rítusát használó könyvekben tűnt fel, ám nem fordulnak elő sem az esztergomi, sem az erdélyi könyvekben. A korábbi tapasztalatok felhasználásával arra kell következtetnünk, hogy a tétel Itáliából kiindulva délnyugat és kelet felé terjedt. Nem a német rítusok közvetítésével érkezett Magyarországra, és nem is jutott tovább a dél-magyarországi területről. Bár ez nem döntő bizonyíték, az Isztambuli Antifonále kérdéses provenienciáját illetően azonban figyelemre méltó nyom. A MMA²² antifónakötete segítségével a magyarországi ferences antifonáléból is beazonosítottuk a dallamot egy újabb szöveggel. A *Dominum qui fecit nos* változat európai gyakorisága arra utal, hogy a dallam ezzel a szöveggel lett az antifónarepertoár része. Aquileia és az Isztambuli Antifonále szövegvariánsa e repertoárdarab kontrafaktumának tekinthető, de az is lehetséges, hogy először Itáliában használták a dallamot, és innen került át más területekre, ahol új szövegekkel látták el.

A fentieket összegezve elmondható, hogy egy zsolozsmatradíció tanulmányozásakor a feladatok rangsorában a kutató első dolga, hogy felmérje az adott liturgikus hagyomány zenei repertoárját, a dallamok mennyiségét és a rendelkezésre álló anyag összetételét. A munka korai fázisában

is látszik, hogy melyek a szóban forgó tradíció egyetemesen ismert, klaszszikus törzanyaghoz tartozó darabjai, illetve rendelkezik-e a rítus olyan speciális énektételekkel, amelyek szűkebb európai körben terjedtek. A tételek számbavétele és a teljes anyagról nyert benyomások mérlegelése után következhet a vizsgálatok legizgalmasabb pontja, annak eldöntése, hogy vajon a tradíciók repertoárjának és dallamalakjainak összevetésével körülhatárolhatjuk-e ezt a szűkebb környezetet földrajzi vagy intézményi alapon. Ha igen, akkor egy-egy darab szórványos felbukkanása vajon utalhat-e konkrét, helyszínek közötti kulturális kapcsolatra?

A különleges tételek utáni nyomozás komolyabb eredményre vezet, ha a felhasznált forrásrepertoárt, ezzel együtt a vizsgálatba bevont középkori officium-hagyományok körét fokozatosan bővítjük. A kellő alapossággal elvégzett kutatómunka így általában azzal az eredménnyel zárul, hogy a zsolozsmaliturgia mélyebben és korábban rögzült temporale szakaszában valójában alig találunk olyan tételeket, amelyek csak egyetlen európai rítus repertoárjában mutathatók ki. Az észak-itáliai Aquileia éneksanyagának áttekintéséből is hasonló tanulság vonható le. Bár officiumában több, első látásra lokális sajátágnak tűnő gregorián tétel kap helyet, még a legkülönlegesebb darabok sem tekinthetők elszigetelt helyi gyarapításnak, hiszen útjukat számítógépes adatbázisok segítségével pl. itáliai, aquitán és magyar kódexekben követhetjük nyomon.

Aquileia zsolozsmarítusának repertoárbeli jellegzetességei csak részinformációkkal szolgálnak, ha a helyi hagyomány valódi természetét kutatjuk. Kétségtelen, hogy absztraktabb szempontok, mint a liturgiát meghatározó szerkezeti elvek jóval többet is elárulnak egy rítusról. Ebben a tanulmányban azonban az volt a cél, hogy az anyag első repertoárvizsgálata során kiugró speciális tételek segítségével kutassunk Aquileia középkori (és talán még korábbi) kapcsolatai után.

A különleges tételek kiemelése és terjedésük hatásmechanizmusainak feltérképezése már az első fázisban is érdekes eredményeket hozott. Rávilágított egy olyan primer mediterrán környezetre, amely a Karoling-kort követően is megőrzött valamit a kezdetekre jellemző egységből. A bemutatott példák némelyike a Karoling rendezés előtti nagy liturgiák, akár a „rito aquileiense” maradványa is lehet, egy olyan gyakorlaté, amelynek ősi liturgiájára – írásos emlékek hiányában – csak következtetni tudunk.

A 8. század utáni Aquileia keleti és északi kapcsolatainak teljes körű feltárása még sok új információval szolgálhat a jövőben. Ehhez azonban a fennmaradt emlékek további aprólékos és a teljes anyagra kiterjedő összehasonlító elemzésére, valamint új szempontok alkalmazására van szükség.

Melléklet

1/a táblázat

Aquileia officium-forrásai

Jelzet	Forrás
Gor A	Antiphonarium aquileiense (az aquileiai katedrálisból). 13. sz., Gorizia, Biblioteca del Seminario Teologico Centrale, Cod. A.
Gor B	Antiphonarium aquileiense. 13/14. sz., Gorizia, Biblioteca del Seminario Teologico Centrale, Cod. B.
Gor D	Antiphonarium aquileiense (az aquileiai katedrálisból). 14. sz., Gorizia, Biblioteca del Seminario Teologico Centrale, Cod. D.
Lju 17	Antiphonale (Kranjból). 1491. Ljubljana, Nadškofiskij Archiv, Ms. 17.
Lju 18	Antiphonale (Kranjból). 1490/92. Ljubljana, Nadškofiskij Archiv, Ms. 18.
Aqu-1496	Breviarium aquileiense (impresszum). Venezia, 1496.

1/b táblázat

Cividale, 11–12. század

Jelzet	Forrás
Civ-91	Breviarium notatum. 11/12. sz., Cividale, Biblioteca Museo Archeologico Nazionale, Cod. XCI.
Civ-93	Breviarium notatum. 12. sz., Cividale, Biblioteca Museo Archeologico Nazionale, Cod. XCIII.
Civ-SD	Breviarium notatum „San Daniele”. 12. sz., San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana, Ms 4.

1/c táblázat

Cividale, 14–15. század

Jelzet	Forrás
Civ-30	Antiphonale civitatense (a cividalei katedrálisból). 15. sz., Cividale, Biblioteca Museo archeologico Nazionale, Cod. XXX.
Civ-41	Antiphonale civitatense (a cividalei katedrálisból). 14. sz., Cividale, Biblioteca Museo Archeologico Nazionale, Cod. XLI.
Civ-44	Antiphonale civitatense (a cividalei katedrálisból). 14/15. sz., Cividale, Biblioteca Museo Archeologico Nazionale, Cod. XLIV.
Civ-47	Antiphonale civitatense (a cividalei katedrálisból). 15. sz., Cividale, Biblioteca Museo Archeologico Nazionale, Cod. XLVII.
Civ-48	Antiphonale civitatense (a cividalei katedrálisból). 15. sz., Cividale, Biblioteca Museo Archeologico Nazionale, Cod. XLVIII.
Civ-49	Antiphonale civitatense (a cividalei katedrálisból). 15. sz., Cividale, Biblioteca Museo Archeologico Nazionale, Cod. XLIX.

2. táblázat

A órák szerkezete

MATUTINUM
(éjszaka vagy virradat előtt)Bevezető verzikulum
Invitatorium
(Himnusz ad lib.)

<i>Ünnepnap</i>	<i>Hétköznap</i>
1. Nocturnus: 3 zsoltár 3 antifóna verzikulum 3 olvasmány 3 responzorium	6x2 zsoltár 6 antifóna 3 olvasmány 3 responzorium
2. Nocturnus: 3 zsoltár 3 antifóna verzikulum 3 olvasmány 3 responzorium	
3. Nocturnus: 3 zsoltár 3 antifóna verzikulum 3 olvasmány 3 responzorium Te Deum	

Könyörgés
Záró fohászokLAUDES (hajnalban), VESPERÁS (alkonyatkor),
COMPLETORIUM (lefekvés előtt)

LAUDES	VESPERÁS	COMPLETORIUM
Bevezető fohászok	Bevezető fohászok	Bevezető fohászok
5 zsoltár 5 antifóna	5 zsoltár 5 antifóna	4 zsoltár antifónával
Capitulum	Capitulum (responzorium)	Capitulum (responzorium)
Himnusz, Verzikulum	Himnusz, Verzikulum	Himnusz, Verzikulum
Benedictus antifónával	Magnificat antifónával	Nunc dimittis antifónával
Könyörgés	Könyörgés	Könyörgés
Záró verzikulumok	Záró verzikulumok	Záró verzikulumok

KIS HÓRÁK
PRIMA (6 óra tájban), TERTIA (9 óra tájban),
SEXTA (dél körül), NONA (3 óra tájban)

Bevezető fohász
Himnusz
3 zsoltár antifónával
Capitulum
Responzórium
Verzikulus
Könyörgés
Zárófohász

3/a táblázat

„Mediterrán” forráskör

Jelzet	Forrás
E-Tc 44.1, 44.2	Antifonálék, 11/12. sz. Toledo, Catedral-Archivo y Biblioteca Capitulares, 44. 2
E-Sa 5	Ferences antifonále, 14.sz. Salamanca-Archivo Musical, 5
F-Pn 1090	Antifonále, 12. sz. Párizs, Bibliotheque nationale, lat. 1090
I- Ac 693	Ferences breviárium, 13. sz., Közép-Itália, Assisi, Biblioteca comunale, 693
I- Ad 5	Ferences breviárium, 13. sz., Közép-Itália, Assisi, Cattedrale San Rufino-Archivio e Biblioteca, 5
I-Bv 19, 20	Liber typicus (breviárium és missale egyben), 12. sz., Benevento, Biblioteca Capitolare, V19
I-Far	Antifonále, 12. sz., Firenze, Arcivescovado-Biblioteca, s.c.
I-Mz 15/79	Antifonále, 12. sz., Monza, Basilica di S. Giovanni Battista-Biblioteca Capitolare e Tesoro, 15/79
I-Mc 542	Antifonále, 12. sz., Montecassino, Monumento Nazionale de Montecassino-Biblioteca, 542
I- Nn vi. E. 20	Ferences antifonále, 13. sz., Közép-Itália, Nápoly, Biblioteca nazionale Vittorio Emanuele III, vi. E. 20
I-Rv C. 5	Antifonále, 11/12. sz., Róma-Vatikán, Biblioteca Vallicelliana, C.5
I-Rvat lat. 8737	Ferences breviárium, 13. sz., Közép-Itália, Róma-Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, lat. 8737
I-Rvat SP B.79	Antifonále, 13. sz., Róma-Vatikán, Basilica di S. Pietro, B. 79
I-PCsa 65	Antifonále, 12. sz., Piacenza, Basilica di S. Antonio-Biblioteca e Archivio Capitolari, 65
H-Bu lat. 118	Ferences antifonále, 14. sz., Budapest, Egyetemi Könyvtár lat. 118
CH-Fco 2	Ferences antifonále, 13/14. sz., Fribourg, Bibliothèque des Cordeliers, 2
D-Ma 12o Cmm 1	Ferences antifonále, 13. sz., München, Franziskanerkloster St. Anna-Bibliothek, 12o Cmm 1

„Mediterrán” eredetű tételek

A tétel incipitje (műfaj)	Pozíció	Előfordulása Európában
Dixit Dominus Noe (antifóna)	Böjtelő, Hatvanadvasárnap, Vesperás, Magnificat- antifóna	CH-Fco 2 D-Ma 12o Cmm 1 E-Sa 5 E-Tc 44.1, 44. 2 H-Bu lat. 118 I- Ac 693 I- Ad 5 I- Nn vi. E. 20 I-Rvat lat. 8737
Pater fidei nostrae (antifóna)	Böjtelő, Ötvenedvasárnap, Vesperás, Magnificat- antifóna	CH-Fco 2 D-Ma 12o Cmm 1 E-Sa 5 E-Tc 44.1, 44. 2 H-Bu 118 I- Ac 693 I- Ad 5 I- Nn vi. E. 20
Filiae Jerusalem (antifóna)	Nagyhét, szerda, Vesperás, Magnificat- antifóna	E-Sa 5 E-Tc 44.1, 44. 2 F-Pn lat. 1090
Domine post passionem (responzórium)	Nagyszombat, Matutinum	E-Tc 44.1 I-MZ 15/79 I-Rv C.5 I-Rvat SP B.79
Saepe expugnaverunt (antifóna)	Évközi idő, szerda, vesperás, 3. antifóna	E-Tc 44.1, 44. 2 F-Pn lat. 1090 CH-Fco 2 D-Ma 12o Cmm 1 I-Ac 693 I- Ad 5 I-MZ 15/79 I-Rv C.5 I-Rvat SP B.79 I-BV 19 I-Far I-MC 542 I-Nn vi.E.20 I-PCsa 65

4/a táblázat**Északi (délnémet) forráskör**

Jelzet	Forrás
A-KI 1018	Antifonále, 14. sz. Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenschift, 1018
A-KI 589	Antifonále, 14. sz., Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenschift, 589
A-Gu 29	Antifonále, 14. sz., (S. Lambrechtből), Graz, Universitätsbibliothek, 29
A-LIs 290	Antifonále, 12. sz., (Kremsmünsterből) Linz, Bundesstaatliche Studienbibliothek, 290 (183)
A-VOR 287	Antifonále, 14. sz., (Salzburgból), Vorau, Stiftsbibliothek, 287 (29)
A-W C-10	Antifonále, 15. sz., (Kirnbergből) Bécs, Diözesanarchiv, C-10
A-W D-4	Antifonále, 15. sz., (Kirnbergből.) Bécs, Diözesanarchiv, D-4
CH-E 611	Antifonále, 14. sz., Einsiedeln, Kloster Einsiedeln, Stiftsbibliothek, 611
NL-ZUa 6	Antifonále, 15. sz., Zutphen, Stadtarchief en Stedelijke Bibliotheek, 6
NL-Uu 406	Antiphonale, 12. sz., Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 406 (3J.7)

4/b táblázat**Közép-európai elterjedésű tételek**

A tétel incipitje (műfaj)	Pozíció	Előfordulása Európában
Hodie secreta (antifóna)	általában: Mennybemenetel, Laudes, Nunc dimittis-antifóna	A-KN 1018 A-KN 589 A-LIs 290 A-VOR 287 A-Wda C-10 A-Wda D-4 I-BV 20 I-Far NL-Uu 406 NL-ZUa 6
Tantum Domine (antifóna)	Vízkereszt utáni hetek, Vesperás, Magnificat-antifóna	A-Gu 29 A-LIs 290 CH-E 611 I-PCsa 65 NL-Uu 406

5. táblázat

Aquileia saját tétélei

A tétel incipitje (műfaj)	Pozíció
Domine exaudi preces (antifóna)	Évközi idő, hétfő, Prima-antifóna
Laetabundus exsultet (szekvencia)	Karácsony, Szent István vértanú zsoltosmája, Keresztelő Szent János officiuma, második Vesperás, himnusz helyett előírva
Dominum qui prope est (invitatórium)	Advent, 4. hét, vasárnapi matutinum, hétköznapi matutinum

6. táblázat

Az évközi vasárnap ismeretlen alternatív antifóna-sorozata a Civ 91-ből

	1. nocturnus	2. nocturnus	3. nocturnus
a1	Apprehendite disciplinam	Non derelinquas Domine	Ab occultis meis
a2	Domine Deus meus in te	Domine sub umbra	Mitte nobis Domine
a3	Illumina Domine	Deus meus adiutor	Domine praevenisti nos

A felhasznált irodalom jegyzéke

CAMILOT-OSWALD

- 1997 CAMILOT-OSWALD, Raffaella: *Die liturgischen Musikhandschriften aus dem mittelalterlichen Patriarchat Aquileia*. Monumenta Monodica Medii Aevi, Subsidia II. Teilband 1: Einleitung, [Abbildungen,] Handschriftenbeschreibungen. Kassel, Bärenreiter, 1997.

CATTIN

- 1992 CATTIN, Giulio: *Musica e liturgia a San Marco: testi e melodie per la liturgia della ore dal XII al XVII secolo*. 3 vols. Venezia, Edizione Fondazione Levi, 1992.

CUTTER

- 1967 CUTTER, Paul F.: „The Old-Roman Chant Tradition: Oral or written?” *JAMS*, XX. (1967) 167–181.
- 1969 CUTTER, Paul F.: *The Old-Roman Responsories of Mode 2*. Diss., Princeton University, 1969.

CZAGÁNY

- 1994 CZAGÁNY Zsuzsa: *Corpus Antiphonarium Officii-Ecclesiarum Centralis Europae. II/A Bamberg (Temporale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 1994.
- 1996 CZAGÁNY Zsuzsa: *Corpus Antiphonarium Officii-Ecclesiarum Centralis Europae. III/A Praha (Temporale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 1996.

DOBSZAY

- 1990 DOBSZAY László: *Corpus Antiphonarium Officii-Ecclesiarum Centralis Europae. I/A Salzburg (Temporale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 1990.
- 2000 DOBSZAY László: „Reading an office book”. In: *Ruth Steiner Festschrift*. Oxford, Oxford University Press, 2000.
- 2004 DOBSZAY László: *Corpus Antiphonarium Officii-Ecclesiarum Centralis Europae. V/A Esztergom/Strigonium (Temporale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 2004.

DOBSZAY – PRÓSZÉKY

- 1988 DOBSZAY László – PRÓSZÉKY Gábor: *Corpus Antiphonarium Officii*

– *Ecclesiarum Centralis Europae. A Preliminary Report.* Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 1988.

DOBSZAY – SZENDREI

1999 DOBSZAY László – SZENDREI Janka: *Antiphonen.* Monumenta Monodica Medii Aevi, Band V. Kassel, Bärenreiter, 1999.

DYER

1971 DYER, J.: *The Offertories of Old-Roman Chant: A Musico-liturgical Investigation.* Diss., Boston University, 1971.

GILÁNYI – KOVÁCS

2003 GILÁNYI Gabriella – KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonalium Officii-Ecclesiarum Centralis Europae. IV/A Aquileia (Temporale).* Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 2003.

HESBERT

1963–79 HESBERT, Jean-René: *Corpus antiphonalium officii* [CAO]. *Rerum ecclesiasticarum documenta, Series maior, Fontes 7–12.* Róma, Herder, 1963–79.

HILEY

1988 HILEY, David: „Recent research on the origins of Western chant”. In: *Early Music*, 16. (1988) 203–213.

1993 HILEY, David: *Western Plainchant: a Handbook.* Oxford, Oxford University Press, 1993.

NOWACZKY

1980 NOWACZKY, E.: *Study on the Office Antiphons of the Old-Roman Manuscripts.* Brandeis University, 1980.

SZENDREI

2001–02 SZENDREI Janka: „»Laetabitur deserta« Olasz repertoárdarabok a közép-európai gregoriánumban”. In: *Magyar Egyházzene*, 9. (2001–2002) 193–204.

VAN DEUSEN

1972 VAN DEUSEN, N.: *A Historical and Stylistic Comparison between the Graduals of Gregorian and Old-Roman Chant.* Diss., Indiana University, 1972.